

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

Βασίλειος Χ. Πετράκος

Γενικός Γραμματέας της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και Γενικός Γραμματέας της Ακαδημίας Αθηνών

Ενώ έχουν περάσει 70 ακριβώς χρόνια από τον πόλεμο του '40 ο τακτικός έορτασμός της έπετειού του κάθε χρόνο μάς συγκινεί ακόμη. Τουτό οφείλεται κυρίως στην ύπαρξη ακόμη πολλών Έλλήνων που έζησαν τον πόλεμο εκείνο και διατηρούν μέσα τους ανεξάλειπτες αναμνήσεις των τότε γεγονότων. Και οι αναμνήσεις αυτές, χωρίς τον φόβο του πολέμου και των βομβαρδισμών, την αγριότητα των κατακτητών, των συλλήψεων και των εκτελέσεων και την αγωνία της καθημερινής τροφής, μάς φαίνονται σήμερα όμορφες. Κάπως έτσι θα σκέπτονταν και οι Αθηναίοι μετά τα Περσικά έως ότου ο έορτασμός των μεγάλων εκείνων γεγονότων κατήντησε γύμνασμα ρητορικής, πράγμα που ισχύει και σήμερα. Οι πανηγυρισμοί όμως έχουν ένα όριο, που το όρίζει ή ύπαρξη ή όχι ανθρώπων που έζησαν τα σχετικά με αυτούς γεγονότα. Για τον πόλεμο του '40 το όριο δεν έχει ακόμη ξεπεραστεί.

Τη χρονιά εκείνη, το 1940, ήμουν στο Δημοτικό. Είχα

όμως την τύχη, κατά τα χρόνια της θητείας μου στο Δημόσιο, να γνωρίσω εκείνους που έζησαν μέσα στα πράγματα, τον Γιάννη Μηλιάδη, τη Σέμνη και τον Χρήστο Καρούζο, τον Ιωάννη Παπαδημητρίου, τον Ιωάννη Κοντή, τον Αιμίλιο Kunze, τον Αναστάσιο Ορλάνδο, την Ιωάννα Κωνσταντίνου. Όλοι αυτοί άκμαζαν πριν από 40 χρόνια, όταν είχα διοριστεί στην Ύπηρεσία και θυμόνταν περιστατικά από τον τότε κοντινό πόλεμο· όταν τους κέντριζες τα διηγούνταν με κάποια νοσταλγία. Να θυμόμαστε μόνο πως το '40 την Ύπηρεσία αποτελούσαν 22 Έφοροι και Έπιμελητές, ανάμεσά τους μόνον τρεις γυναίκες. Από αυτούς δύο χάθηκαν κατά την Κατοχή, ο Χρήστος Πέτρου και η Βενετία Κώττα.

Η Ύπηρεσία εφαρμόζοντας τη γενικότερη πολιτική της Κυβέρνησης, να αποφεύγεται κάθε τι που θα μπορούσε να θεωρηθεί προπαρασκευή για πόλεμο, δεν είχε λάβει κανένα μέτρο προστασίας των αρχαίων σε περίπτωση σύγκρουσης με την Ιταλία. Έξ αιτίας

Έπαρση της ναζιστικής σημαίας στην κατακτημένη Ακρόπολη το 1941

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

αυτής της πολιτικής ή πρώτη ενέργεια για την προστασία των μνημείων έγινε δύο μέρες μετά την κήρυξη του πολέμου. Συστήθηκε επιτροπή της οποίας έργο ήταν ή προστασία των αρχαίων του Νομισματικού Μουσείου. Λίγες μέρες αργότερα δόθηκαν στους αρχαιολόγους οι κατευθύνσεις για τον τρόπο απόκρυψης των αρχαίων. Εύθως άμέσως άρχισε μιá μεγάλη προσπάθεια από δικαστικούς, αρχαιολόγους και άλλους υπαλλήλους για να κρυφθούν και να εξασφαλισθούν τα αρχαία των ελληνικών μουσείων.

Όπως σε κάθε δυσχερή περίπτωση στο βίο της χώρας μας, οι αρχαίοι Έλληνες και τα αρχαία μνημεία κλήθηκαν να βοηθήσουν τον μεγάλο άγώνα. Οι Έλληνες του '40 έμφανίστηκαν ως άμεσοι απόγονοι των Μαρθωνομάχων και οι Ιταλοί φορτώθηκαν όλα τα δυσμενή χαρακτηριστικά των Ρωμαίων. Ακόμη και οι Άγγλοι μεταχειρίστηκαν τέτοια έπιχειρήματα για να μάς παινέσουν, όπως ο ύπουργός των Ινδιών Έμερσ, ο οποίος σε όμιλία του είπε πως «ο Μουσολίνι λησμονεί ένα πράγμα: λησμονεί ότι πριν από την αρχαίαν Ρώμην υπήρχεν ή αρχαία Έλλάς και ότι το αρχαίον ελληνικόν πνεύμα ζή πάντοτε και ζωογονεί την σημερινήν Έλλάδα».

Τα γλυπτά του Παρθενώνος στο Βρετανικό Μουσείο χρησιμοποιήθηκαν από την άγγλική πολιτική για να τονώσουν το φρόνημα των Έλλήνων. Από το Λονδίνο έφθασαν στην Αθήνα πληροφορίες «έγκυρης πηγής» ότι «ή ελληνοαγγλική συμμαχία θα ήδύνατο μεταξύ των άλλων συνεπειών της να θέσει τέρμα εις το ζήτημα, το όποιον από μακρού χρόνου είχε αποτελέσει αντικείμενον διαμφισβητήσεων. Πρόκειται περι των αναγλύφων του Παρθενώνος των αφαιρεθέντων υπό του λόρδου Έλγιν. Ο βουλευτής Τέλμα Κόζαλιτ θα ζητήσει την ψήφισιν νομοσχεδίου δι' ου θα προβλέπεται ή παράδοσις εις την Έλλάδα των πολύτιμων τούτων αρχαιολογικών θησαυρών».

Καθώς ή Έλλάδα δεν είχε προετοιμαστεί για τις συνέπειες του πολέμου στα μετόπισθεν, ως καταφύγια χρησίμευσαν και τα μνημεία. Ήδη από τον Νοέμβριο είχαν εγκατασταθεί στον Άγ. Γεώργιο Θεσσαλονίκης περίοικοι για να προφυλαχθούν κάτω από τα τόξα του.

Αρκετά νωρίς ή Κυβέρνηση, πιστεύοντας ότι ή Έλλάδα θα ύποσσει επίθεση εκ μέρους του Άξονα, προπαρασκευαζόταν για την αντιμετώπιση των συνεπειών ενός πολέμου, όχι νικηφόρου. Προς την άποψη αυτή, της καταλήψεως της Χώρας από τον έχθρό, έπρεπε να προσαρμόσει το Κράτος τις άμεσες ενέργειές του, παρὰ το ότι στη συνέχεια οι νίκες μας κατά των Ιταλών διέψευσαν τις δυσμενείς προβλέψεις του Πρωθυπουργού.

Αποφασίστηκε έξ αρχής να διαλυθούν τα Μουσεία και τα αρχαία να κρυφτούν με τέτοιο τρόπο, ώστε να μη κινδυνεύουν από τους άεροπορικούς βομβαρδισμούς και, στη χειρότερη περίπτωση, να μη κινδυνεύουν από την κατάληψη της Έλλάδος από τους εισβολείς. Δηλαδή δεν έπρεπε να είναι τα αρχαία εύκολα προσιτά στους μελλοντικούς κατακτητές. Παρὰ το ότι ή απόκρυψη δημιούργησε αρκετά προβλήματα κατά τη διάρκεια της Κατοχής, αποδείχτηκε ευεργετική για τα ίδια τα αρχαία.

Σχηματίστηκαν άμέσως επιτροπές απόκρυψης και ασφάλισης των αρχαίων των Μουσείων του Κράτους και ο συντονισμός του έργου των επιτροπών ανατέθηκε στον καθηγητή της Αρχαιολογίας και Γραμματέα της Αρχαιολογικής Έταιρείας Γεώργιο Οικονόμο. Ανάμεσα στους 22 αρχαιολόγους των επιτροπών όλόκληρης της Έλλάδας ήσαν ο Χρήστος και ή Σέμνη Καρούζου, ο Γιάννης Μηλιάδης, ο Ιωάννης Παπαδημητρίου, ο Ιωάννης Κοντής, ή Ειρήνη Βαρούχα, ή Ιωάννα Κωνσταντίνου, ο Σπυρίδων Μαρινάτος, ο Νικόλαος Κοντολέων. Από την πρώτη μέρα του πολέμου έως τον Μάιο του 1941, έφεραν σε πέρας μεγάλο έργο του οποίου τη σημασία θα καταλάβουμε, αν αναλογισθούμε τις άρπαγές έργων τέχνης που έγιναν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες που δεν είχαν λάβει τα δικά μας μέτρα. Ακόμη, όπου σε ελληνικό μουσείο, της έπαρχίας πάντοτε, από έλλειψη χρόνου, ανθρώπων και μέσων δεν έγινε πλήρως ή απόκρυψη, αυτά τα μουσεία λεηλατήθηκαν. Τουτό έγινε σε μεγάλο βαθμό και σε μοναστήρια, στα Μετέωρα, το Μεγάλο Σπήλαιο. Κειμήλια, εικόνες, παλιές εκδόσεις βρισκόταν στη διάθεση οιαδήποτε ιταλικού ή γερμανικού άποσπάσματος που θα άποφάσιζε να τα έπισκεφθεί. Μετά την καθι-

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

ερωμένη έρευνα στα σκευοφυλάκια για τη σύλληψη Άγγλων στην αρχή, ανταρτών κατόπιν, ακολουθοῦσε ή άπαγωγή πολύτιμων κειμηλίων.

Φροντίδα υπήρξε και για την εξασφάλιση των καταλόγων των Μουσείων. Έκτος από τα πρωτόκολλα άπόκρυψης, στα όποια αναφέρονταν συνοπτικά τα κρυμμένα άρχαία, έγιναν και αντίγραφα των καταλόγων, κυρίως από δασκάλους που προσέλαβε ή 'Υπηρεσία γι' αυτό τον σκοπό. Των καταλόγων αυτών έγινε συσκευασία σε κιβώτια τα όποια φυλάχτηκαν, καθ' όλη τη διάρκεια του πολέμου, στα θησαυροφυλάκια της Τράπεζας της Ελλάδος.

Η άπόκρυψη των άρχαίων των μουσείων έγινε για δύο και μόνο λόγους. Ο πρώτος ήταν ή προστασία τους από τους τυχόν βομβαρδισμούς. Εύτυχως τα μουσεια της Αθήνας δεν χτυπήθηκαν, παρά το ότι ως κτίρια είχαν κι αυτά τις περιπέτειές τους. Στις έπαρχίες όμως έγιναν καταστροφές και από βόμβες και από ξένους στρατούς. Το μουσείο της Πρέβεζας,

παλιό τζαμί γεμάτο άρχαία, γλυπτά, εικόνες, άγγεία, δέχθηκε στον τρούλλο ιταλική βόμβα. Πολλά υπέστη και το μουσείο Ηρακλείου.

Ο δεύτερος λόγος για την άπόκρυψη των άρχαίων ήταν ή βεβαιότητα, όπως ήδη είπα, της κατάκτησης της Ελλάδας από τον Άξονα. Δεν έπρεπε ο κατακτητής να βρει κανένα άρχαίο έκτεθειμένο για να μη το πάρει και όσα κρύβονταν δεν έπρεπε να μπορούν να ξαναβγούν στο φώς με εύκολία. Για δύο μεγάλα μουσεια, το Έθνικό και της Ακρόπολης, το μέτρο άποδείχτηκε σωτήριο. Και για τα δύο ζήτησαν οι Γερμανοί, σχεδόν ευθύς άμέσως, το 1941, να ξαναλειτουργήσουν. Οι πρακτικές δυσκολίες όμως που είχαν δημιουργηθεί, άξεπέραστες και γι' αυτούς, τους άνάγκασαν να παραιτηθούν από την πραγματοποίηση της επίμονης επιθυμίας τους.

Των μεγάλων Μουσείων τα άρχαία κρύφτηκαν σε τόπους γνωστούς, οι όποιοι όμως πολύ δύσκολα παραβιάζονταν. Τους τόπους γνώριζε πλήθος ανθρώπων άρ-

Η άπόκρυψη του Κούρου του Σουνίου σε τάφο διαμορφωμένη κάτω από το δάπεδο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου (1940)

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

χαιολόγοι, τεχνίτες, εργάτες, άκόμη και ξένοι. Από τ' άρχαία του Έθνικού Μουσείου τα μεγάλα χάλκινα άγάλματα συσκευάστηκαν το καθένα ειδικά με άδιάβροχα περιτυλίγματα, και τοποθετήθηκαν σε επίσης άδιάβροχα κιβώτια για να προφυλαχθούν από την ύγρασία. Η κεραμική και τα άντικείμενα μικροτεχνίας φυλάχτηκαν, συσκευασμένα σε κιβώτια, στα υπόγεια του Έθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου. Τα άπο πολύτιμο υλικό άρχαία, δηλαδή τα χρυσά, οι δακτυλίθοι, φυλάχτηκαν στο θησαυροφυλάκιο της Τράπεζας της Ελλάδος. Τα γλυπτά κρύφτηκαν, τα περισσότερα, στα υπόγεια της νέας πτέρυγας του μουσείου και σκεπάστηκαν με άμμο. Πολλά κιβώτια φυλάχτηκαν στο σπήλαιο της Έννεακρούνου της Ακρόπολης και στις λεγόμενες Φυλακές του Σωκράτους.

Τα πολύ μεγάλα άρχαία του Έθνικού Μουσείου τάφηκαν σε τάφους, που άνοίχτηκαν στις ίδιες τις αίθουσες όπου ήταν έκτεθειμένα, όπως ή κολοσσιακή Θέμις του Χαιρεστράτου, το ανάγλυφο της Έλευσίνας, ο κούρος των Μεγάρων, ο Έρμής της Άνδρου, ή ίερεία Αριστονή, οι κούροι του Σουνίου. Όλα καλύφθηκαν με άμμο και σφραγίστηκαν με άπαραβίαστη πλάκα άπο μπετόν. Έτσι, λοιπόν, καθ' όλη τη διάρκεια της Κατοχής οι 'Υπηρεσίες που στεγάστηκαν στο Έθνικό Μουσείο δεν γνώριζαν πώς το δάπεδο των γραφείων τους προστάτευε τα πολυτιμότερα καλλιτεχνήματα της έλληνικής άρχαιότητας.

Τα γλυπτά του Μουσείου Ακροπόλεως φυλάχτηκαν σε διάφορες κρύπτες. Στο μουσείο το ίδιο άνοίχτηκε μεγάλος λάκκος μέσα στην αίθουσα του Παρθενώνος, ό όποιος χωρίστηκε σε τρία διαμερίσματα. Έως τις 28 'Ιανουαρίου 1941 είχε γεμίσει και σκεπάστηκε με πλάκα άπο μπετόν. Τα υπόλοιπα άρχαία, όσα δεν χώρεσαν στον λάκκο, φυλάχτηκαν στη λεγόμενη κρύπτη της Έννεάκρουνου, στις Φυλακές του Σωκράτους, μαζί με άρχαία του Έθνικού Μουσείου, στη λεγόμενη κρύπτη της πύλης του Μουσείου και σε άλλη κρύπτη της αυλής του Μουσείου.

Τα πολυτιμότερα άντικείμενα του Βυζαντινού Μουσείου μεταφέρθηκαν από τον Γεώργιο Σωτηρίου, στις 28 Οκτωβρίου 1940, στην Τράπεζα της Ελλάδος. Τα λοιπά άρχαία φυλάχτηκαν στον χώρο του Μουσείου.

Τα σημαντικά γλυπτά τάφηκαν σε δύο όρύγματα στην αυλή του Μουσείου, τα λιγότερα σημαντικά τοποθετήθηκαν συσκευασμένα σε κιβώτια στις πέντε θολωτές αίθουσες του υπογείου του μεγάρου της Δούκισσας της Πλακεντίας, οι όποιες ύποστηλώθηκαν για μεγαλύτερη ασφάλεια.

Του Μουσείου του Κεραμεικού γλυπτά τάφηκαν σε δύο λάκκους που άνοίχτηκαν μέσα στο άρχαίο νεκροταφείο, πίσω από τα μνημεία του Δεξιλέω και της Δημητριάς και Παμφίλης. Τα μικρά άντικείμενα είχε συσκευάσει ό Χρήστος Καρούζος σε κιβώτια, που φυλάχτηκαν στα υπόγεια του Έθνικού Μουσείου. Ανάλογο έργο έγινε και στα μεγάλα μουσεια των έπαρχιών, όπως των Δελφών, της Ολυμπίας, του Ναυπλίου, της Κέρκυρας, του Ηρακλείου, της Θεσσαλονίκης, των νησιών. Με τα σημερινά κριτήρια και με την πείρα και τη γνώση που έχουμε για τη συντήρηση των άρχαίων αλλά και τους πολέμους, διαπιστώνουμε πώς πριν 70 χρόνια, τεχνικοί και αρχαιολόγοι έφεραν σε πέρας, πολύ σύντομα, ένα μεγάλο έργο.

Με την έκρηξη του πολέμου οι 'Ιταλοί υπήκοοι περιωρίστηκαν και μαζί και οι 'Ιταλοί αρχαιολόγοι που βρισκόνταν στην Ελλάδα, οι όποιοι και απέλαθησαν. Οι Γερμανοί όμως, ως μη έμπόλεμοι, έμειναν στη θέση τους. Το Γερμανικό Αρχαιολογικό 'Ινστιτούτο συνέχισε τις εργασίες του, όπως κατά την εποχή της ειρήνης. Διευθυντής του ήταν τότε ό Walther Wrede (1893-1990), άκραιοφνης ναζί. Ήταν άνώτερο στέλεχος του κόμματος και είχε τον βαθμό του άρχηγού του κόμματος για την Ελλάδα.

Μοναδική μέριμνα του Wrede ήταν ή έξυπνέτηση των σκοπών του ναζιστικού κόμματος. Βρισκόταν σε συνεχή έπαφή με το Βερολίνο από όπου έπαιρνε οδηγίες για κάθε του ένέργεια. Το ήμερολόγιό του των ήμερών του πολέμου με τη Γερμανία περιέχει μόνον πολιτικής φύσεως παρατηρήσεις. Περιγράφει όσα του έκαμαν έντύπωση κατά το διάστημα της 6-27 Απριλίου 1941· τη σύλληψη των Γερμανών υπηκόων, τον περιορισμό τους, τις σχέσεις τους με τις Έλληνικές Αρχές, τη βαθμιαία κατάρρευση του Μετώπου. Τον ένοχλούσαν τα δημοσιεύματα των έφημερίδων, οι ύβρεις κατά της Γερμανίας και του Φύρερ, τα ψέμ-

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

ματα για τὰ γεγονότα. Φοβόταν μήπως ἀπελαθεί και δὲν βρισκόταν στὴν Ἀθήνα, ὅταν θὰ ἔρχονταν τὰ γερμανικά στρατεύματα. Στὶς 27 Ἀπριλίου ὅμως, Κυριακή, ὅλα καταλήγουν κατὰ τὶς ἐπιθυμίες του, ὅπως διηγείται: «Ἐρχεται στὶς 9.30 ἕνας ὑπάλληλος καὶ μὰς λέει ὅτι τὰ γερμανικά στρατεύματα κινούνται πρὸς τὴν Ἀκρόπολη. Θὰ ὑψωναν ἐκεῖ βέβαια τὴ γερμανικὴ σημαία. Ἀνεβαίνουν τρέχοντας στὸ πάνω πάτωμα, στὸ παρατηρητήριό μας. Πραγματικά! Στὸ κοντάρι, στὴν κορυφὴ τοῦ φρουρίου, φεγγοβολᾶ τὸ κόκκινο τῆς σημαίας τοῦ Ράιχ. Ἡ κραυγὴ «ὀ ἀγκυλωτὸς σταυρὸς στὴν Ἀκρόπολη ἀντηχεῖ στὸ σπίτι».

Τριαντατρεῖς μέρες ἀργότερα, τὴ νύχτα τῆς 30 πρὸς τὴν 31 Μαΐου 1941, τὴ νύχτα τῆς Παρασκευῆς πρὸς τὸ Σάββατο, δύο νέοι, ὁ Μανώλης Γλέζος καὶ ὁ Ἀπόστολος Σάντας, κατέβασαν ἀπὸ τὴν Ἀκρόπολη τὴ γερμανικὴ σημαία. Γιὰ τὸ γεγονὸς καὶ τὴν ἠθικὴ σημασία του ἔχουν γραφεῖ πολλά καὶ οἱ δύο Ἕλληνες ζοῦν ἀνάμεσά μας. Ἡ πράξις αὐτὴ πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὡς ἡ ἑναρξὴ τῆς ἀντίστασης κατὰ τῶν κατακτητῶν, πού ξεκινᾷ ἀπὸ τὸ πνευματικὸ σύμβολο τῆς νεώτερης Ἑλλάδας, τὴν Ἀκρόπολη.

Ὁ γερμανικὸς στρατὸς, εὐθύς ὡς ἐπιτέθηκε ἐναντίον μας, μερίμνησε γιὰ τὴ δημιουργία στὴν Ἑλλάδα ἐιδικῆς Ὑπηρεσίας Προστασίας τῶν μνημείων τῆς τέχνης πού θὰ δροῦσε καὶ ὡς σύνδεσμος μὲ τὶς ἀρμόδιες ἑλληνικὲς ἀρχές. Προϊστάμενός της ὀρίστηκε ὁ συνταγματάρχης Hans Ulrich von Schönebeck, ἀρχαιολόγος πού εἶχε ἀσχοληθεῖ ἐιδικά, κατὰ τὰ πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο χρόνια, μὲ τὰ ρωμαϊκὰ μνημεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀπὸ ἐπιστολὲς τοῦ Γερμανοῦ συνταγματάρχη μαθαίνουμε πὼς ἀνησυχούσε γιὰ τὶς συνέπειες τῆς ἀπόκρυψης τῶν ἀρχαίων καὶ γιὰ τὰ χρήματα πού θὰ χρειάζονταν γιὰ νὰ ξαναστηθοῦν στὰ Μουσεία. Θεωροῦσε πὼς ὁ πόλεμος εἶχε τελειώσει καὶ ὅτι δὲν ὑπῆρχε πλέον κανένας κίνδυνος. Ἡ κρίσις του γιὰ τὴν ἀπόκρυψη τῶν ἀρχαίων καὶ τὶς «σοβαρὲς» ζημιές πού ἔγιναν σ' αὐτὰ ἦταν ἐντελῶς ὑποκειμενικὴ καὶ αὐθαίρετη. Καθ' ὅλη τὴ διάρκειά του πολέμου κανεὶς δὲν εἶδε τὰ κρυμμένα ἀρχαία ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐκθέματα τοῦ Μουσείου Κεραμεικοῦ, πού ξεθάφτηκαν μὲ τὴ βία, ἀρκετῶν χαλκῶν τοῦ Μουσείου Ὀλυμπίας καὶ

τοῦ Ἡνιόχου τῶν Δελφῶν, πού μεταφέρθηκε κατὰ τὴν Κατοχὴ στὴν Ἀθήνα.

Μὲ τὸν Schönebeck ὡς ἐνδιάμεσο καὶ μὲ τὸν διάδοχό του Wilhelm Kraiker, ἐπίσης ἀρχαιολόγος, ὑπῆρχε συνεχῆς ἐπαφὴ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας. Οἱ δύο αὐτοὶ χειρίζονταν τὰ αἰτήματα τῶν Γερμανῶν ἀρχαιολόγων τοῦ στρατοῦ καὶ διευθετοῦσαν τὰ συνεχῆ ζητήματα, πού ἀνέκυπταν μὲ τὶς ἐπισκέψεις τῶν στρατευμάτων κατοχῆς στοὺς ἀρχαιολογικοὺς χώρους, κυριώτατα στὴν Ἀκρόπολη. Ἐνα τέτοιο μέγα ζήτημα ἦταν ἡ τοποθέτησις ἀπὸ τοὺς Ἴταλοὺς στὸν Βράχο βαρέων ὄπλων, ὄλων, πυροβόλων, πυρομαχικῶν καὶ προβολέων. Μεγαλύτερο ὅμως ἀπ' ὅλα ἦταν τὸ ζήτημα τῶν γερμανικῶν καὶ ἰταλικῶν ὀχυρώσεων, πού κατασκευάζονταν στὴν Ἀττικὴ, τὴν Πελοπόννησο, τὴν Κρήτη. Χρειάστηκε πολλὲς φορὲς ἡ ἐπέμβασις τῶν δύο Γερμανῶν ἀρχαιολόγων, δὲν ἦταν ὅμως πάντοτε ἀποτελεσματικὴ. Ὁ γερμανικὸς στρατὸς, ὅπως ὅλοι οἱ στρατοὶ σὲ κατεχόμενες χώρες, ἦταν μιὰ ἀπρόσωπη καὶ ἀνεξέλεγκτη γιγάντια ἐξουσία. Μιὰ ἀπὸ τὶς πρῶτες ἐνέργειες τοῦ Schönebeck ἦταν νὰ ζητήσει τὸ ἄνοιγμα τοῦ Ἐθνικοῦ Μουσείου. Οἱ συνεννοήσεις κατέληξαν στὸ ὅτι θὰ ἦταν δυνατὸν νὰ ἀνοίξουν ξανὰ ἕξι αἴθουσες τῆς παλιᾶς πτέρυγας τοῦ Μουσείου μὲ γλυπτὰ μόνον. Ὁ Ὑπουργὸς Οἰκονομικῶν ὅμως ἀρνῆθηκε νὰ δώσει τὰ χρήματα πού χρειάζονταν γιὰ τὸ ἔργο αὐτό.

Οἱ Γερμανοὶ ὅμως ἐπέμεναν. Τὴν 1 Ἀπριλίου 1942 ἐπανερχοῦντο στὸ ζήτημα τῆς ἀποκάλυψης τῶν ἀρχαίων τῶν Μουσείων καὶ τοῦ ἐλέγχου τῆς κατάστασής τους. Ἐκφράζουν τὴν ἀνησυχία τῶν «ἐπιστημονικῶν κύκλων» γιὰ τὴν τύχη τῶν ἀρχαίων, πού βρίσκονται θαμμένα ἐπὶ δύο χειμῶνες. Ἐπισημαίνουν τὶς δυσμενεῖς συνθήκες ἀπόκρυψης τῶν μαρμάρων τοῦ Μουσείου τῆς Ἀκρόπολης καὶ ἀμφιβάλλουν ἂν, μετὰ τὸν πόλεμο, ἡ Ἑλληνικὴ Κυβέρνησις θὰ μπορέσει νὰ φέρει σὲ πέρας ἔργο «πλήρες εὐθυνῶν». Ἡ Ὑπηρεσία ὅμως ἐπέμενε καὶ αὐτὴ μὲ κύριο αἰτιολογικὸ ὅτι «ἡ γενικὴ πείρα ἐκ τῶν συμβαινόντων εἰς διάφορα σημεῖα τῆς Χώρας μας περὶ τὰ ἀρχαία συνηγορεῖ γενικῶς περὶ παρατάσεως τῆς γενικῆς ἀφάνειας αὐτῶν».

Ὁ Wrede δὲν ἀπελάθηκε κατὰ τὴν κήρυξη τοῦ ἑλλη-

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

νογερμανικοῦ πολέμου καὶ τὴν 27 Ἀπριλίου βρισκόταν στὴν Ἀθήνα γιὰ νὰ ὑποδεχθεῖ τοὺς συμπατριῶτες του, πού ἔμπαιναν κατακτητῆς στὴ Χώρα, στὴν ὁποία εἶχε ἀφιερῶσει τὴ ζωὴ του μελετώντας τὸ παρελθόν της, ζώντας ὅμως στὸ παρόν. Ὡς Διευθυντῆς τοῦ Ἰνστιτούτου ἐξακολούθησε νὰ ἀσκεῖ τὰ ἴδια ἀρχαιολογικὰ καθήκοντα, ὅπως καὶ πρὶν, χωρὶς φανερὴ ἐπέκτασις τῶν ἀρμοδιοτήτων του. Ἡ κομματικὴ του ιδιότητα τὸν ἔκαμε σημαντικὸ παράγοντα ἀνάμεσα στοὺς Γερμανοὺς.

Παράλληλα πρὸς τὸ Ἰνστιτούτο πού τηροῦσε, κατὰ τὸ δυνατόν, τοὺς νόμους τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, ἐργάστηκαν στὴν Ἑλλάδα ἀρχαιολόγοι μὲ τὴν ὑποστήριξις ἢ τὴν προτροπὴ τῶν στρατηγῶν-διοικητῶν μεγάλων μονάδων. Στὴν Κρήτη, στὴ Θεσσαλονίκη, στὴν Παλατίτσα, στὴ Λάρισα, στὴ Χαλκίδα ἔκαμαν παράνομες ἀνασκαφές, χωρὶς νὰ δίνουν λογαριασμὸ στοὺς Ἕλληνες Ἐφόρους.

Μέλη τοῦ Γερμανικοῦ Ἀρχαιολογικοῦ Ἰνστιτούτου στρατεύτηκαν καὶ ὑπῆρξαν στὴν Ἑλλάδα μὲ στολή, ὅπως ὁ Werner Peek πού δὲν παρέλειψε νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὴν ἐιδικότητά του, τὶς ἐπιγραφές, καὶ ὁ Frank Brommer, ὁ κατόπιν μελετητῆς τοῦ γλυπτοῦ διακόσμου τοῦ Παρθενῶνος. Ἐπιστρατευμένος μὲ βαθμὸ ὑπαξιωματικοῦ ἦταν ὁ Roland Hampe, μέλος τοῦ Ἰνστιτούτου πρὶν ἀπὸ τὸν πόλεμο καὶ μὲ σύζυγο Ἑλληνίδα. Ὁ ἴδιος διηγεῖται πὼς ἀπέφυγε στὴν ἀρχὴ νὰ ἀποκαλύψει τὶς σχέσεις του μὲ τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ γνώσις πού εἶχε τῆς ἑλληνικῆς γλώσσας.

Στὴν Ἑλλάδα κατὰ τὴν Κατοχὴ ὑπῆρχαν πολλὲς πηγὲς ἀρχαιολογικῆς ἐξουσίας. Ἡ Ἑλληνικὴ Ὑπηρεσία, τὸ Γερμανικὸ Ἀρχαιολογικὸ Ἰνστιτούτο, ἡ Γερμανικὴ Ὑπηρεσία Προστασίας Τέχνης, ἡ ἐπιστημονικὴ ἐταιρεία «Προγονικὴ Κληρονομία» τοῦ Χίμλερ καὶ τὸ Ἴδρυμα Ρόξενμπεργκ. Ἀκόμη ἡ Ἱταλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ καὶ ἡ Ἱταλικὴ Στρατιωτικὴ Ὑπηρεσία γιὰ τὴν προστασία τῶν ἀρχαίων, ἀνάλογη μὲ τὴ γερμανικὴ. Οἱ Βούλγαροι κατεῖχαν κι αὐτοὶ μέρος τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης, ἐπειδὴ βρέθηκαν ἐγκαίρως μὲ τὸ μέρος τῶν πρόσκαιρων νικητῶν. Αὐτοὶ δὲν χρειάστηκαν ἰδιαίτερη Ὑπηρεσία γιὰ τὶς καταστροφές πού προκάλεσαν στὰ μνημεῖα.

Μορφωτικὸς ἀκόλουθος στὴ Γερμανικὴ Πρεσβεῖα τῆς Ἀθήνας ἦταν ὁ ἀρχαιολόγος Erich Böhlinger († 1971), ὁ ὁποῖος βοήθησε τοὺς Ἕλληνες ἀρχαιολόγους ὅσο μποροῦσε. Εἶναι γνωστὸ πὼς αὐτὸς γλύτωσε τὸν Ἰωάννη Κακριδὴ ἀπὸ τὰ χέρια τῆς Γκεστάπο, ὅταν βρισκόταν φυλακισμένος. Ὁ Böhlinger ἦταν φίλος τῶν νεανικῶν χρόνων τῶν ἀδελφῶν Stauffenberg. Οἱ δύο ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς, ὁ Klaus καὶ ὁ Berthold, εἶναι ἐκεῖνοι πού ἔκαμαν τὴν ἀποτυχημένη ἀπόπειρα δολοφονίας τοῦ Χίτλερ, στὶς 20 Ἰουλίου 1944. Ὅλοι γνωρίζουμε τὸ τέλος τους: ἐκτελέστηκαν. Ὁ τρίτος ἀδελφός, ὁ Alexander, δὲν εἶχε λάβει μέρος στὴ συνωμοσία καὶ σώθηκε, ἐπειδὴ εἶχε πολεμήσει στὴ Ρωσία. Δὲν εἶναι χωρὶς σημασία πὼς ἕνας ἀπὸ τοὺς ἀδελφούς πού ἐκτελέστηκαν, ὁ Klaus, εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ μετάφρασις τοῦ «Διαλόγου» τοῦ Σολωμοῦ καὶ σ' αὐτὸ τὸν εἶχαν βοηθήσει ὁ Χρήστος Καρούζος καὶ ὁ Λίνος Πολίτης. Χωρὶς ἀμφιβολία, ὑπῆρχαν τότε Γερμανοὶ πού πίστευαν στὴν ἐλευθερία.

Τὸν Αὐγούστο τοῦ '41 ἰδρύθηκε στὴν Ἀθήνα «εἰδικὴ Ὑπηρεσία ἔχουσα καὶ ἀποστολὴν τὸν χειρισμὸν τῶν ὑποθέσεων τῶν σχετικῶν μὲ τὴν προστασία τῶν ἔργων τέχνης «ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν Ἱταλικῶν Στρατευμάτων Κατοχῆς κατεχόμεναις ζώναις». Διευθυντῆς της ὀρίστηκε ὁ Διευθυντῆς τῆς Ἱταλικῆς Ἀρχαιολογικῆς Σχολῆς Luciano Laurenzi, ὁ ὁποῖος δὲν εἶχε στρατιωτικὴ ιδιότητα.

Τὰ προβλήματα πού δημιουργήθηκαν μὲ τοὺς Ἴταλοὺς δὲν ὀφείλονταν στοὺς ἀρχαιολόγους ἀλλὰ στὰ στρατεύματά τους, στὰ πολεμικὰ ἔργα πού ἔκαμαν καὶ στοὺς ἀξιωματικούς τους. Ἡ Ἀκρόπολη ἦταν αἰτία διαρκῶν προστριβῶν γιὰ ὅσο χρόνο τὴν κατεῖχαν. Ἡ Ἐλευσίνα ἐπίσης δημιούργησε πολλὲς μέριμνες στὴν Ὑπηρεσία, τὰ Μέγαρα καθὼς καὶ οἱ χώροι καὶ τὰ μουσεῖα τῶν νησιῶν, τῆς Σάμου, Δήλου, Σίφνου, Κρήτης. Στὶς 3 Σεπτεμβρίου 1943 ἡ Ἱταλία συνθηκολόγησε μὲ τοὺς Συμμάχους καὶ ἡ ἰταλικὴ κατοχὴ στὴν Ἑλλάδα πῆρε τέλος. Ἡ Ἱταλικὴ Σχολὴ ἐξακολούθησε νὰ λειτουργεῖ καὶ μόλις τὸν Μάιο τοῦ ἐπόμενου χρόνου τὸ προσωπικὸ τῆς Σχολῆς καὶ ὁ Διευθυντῆς της ἐγκατέλειψαν τὴν Ἑλλάδα.

Τὸ ἄνοιγμα τοῦ Μουσείου τοῦ Κεραμεικοῦ πραγ-

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

ματοποιήθηκε με τη δύναμη του στρατού κατοχής και σύντομα είχε δυσάρεστες συνέπειες για μας. Το απόγευμα της Κυριακής 9 Νοεμβρίου 1941, κατά τη διάρκεια ξενάγησης Γερμανών αξιωματικών, κλάπηκε πλήντος μελανόμορφος πίνακας, που εικόνιζε πρόθεση νεκρού. Οί Γερμανοί ταράχτηκαν με την κλοπή που βάραινε τον στρατό τους, μάλιστα αξιωματικούς, και το Ίνστιτούτο.

Η Ακρόπολη υπήρξε ο χώρος όπου, χωρίς σοβαρές βλάβες των μνημείων, εκδηλώθηκε σε όλη της την έκταση η αυθαιρεσία των κατακτητών. Πλήθος μικρών ζημιών καταγγέλλονταν σχεδόν καθημερινά από τον Μηλιάδη, χωρίς να είναι δυνατή οιαδήποτε θεραπεία, είτε από το έντελως ανίσχυρο Υπουργείο, είτε από τις αρμόδιες γερμανοϊταλικές Υπηρεσίες. Οί Γερμανοί

και Ίταλοί, στρατιώτες και αξιωματικοί, βρίσκονταν έξω από κάθε δυνατότητα έλεγχου τους. Ώς το κατ'έξοχην μνημείο της αρχαίας Ελλάδας, όλοι οι ξένοι στρατιωτικοί τη θεωρούσαν ως τον τόπο που έπρεπε να επισκεφθούν και να φωτογραφήσουν. Έπειδή όμως αποτελούσε, μαζί με τον Λυκαβηττό, ύψηλο σημείο της πόλης, ήταν και τόπος ιδανικός για εγκατάσταση αντιαεροπορικών πυροβόλων και προβολέων.

Στην Ακρόπολη υπήρχε εξ αρχής μόνιμη ιταλική φρουρά, που στεγαζόταν στο μισοάδειο Μουσείο. Στις αίθουσες των αρχαίων αετωμάτων εγκατάστησαν το πλυντήριό τους και το μαγειρείο και το υπόλοιπο Μουσείο μεταβλήθηκε σε στρατώνα. Ο Βράχος έγινε στρατιωτική περιοχή, όπου οι στρατιώτες χρησιμοποιούσαν τα πολεμικά μηχανήματα χωρίς φροντίδα

Στιγμιότυπο από τη διαδικασία απόκρυψης των αρχαίων γλυπτών κάτω από το δάπεδο του Εθνικού Αρχαιολογικού Μουσείου το 1940

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

για τον τόπο. Άναβαν φωτιές για το πρόχειρο φαγητό τους, βρώμιζαν τα μνημεία με βενζίνες, πετρέλαια και μηχανέλαια

Ο πόλεμος του '40, σε αντίθεση με τον Πρώτο Παγκόσμιο, έχει τη διαφορά πως οι αντίπαλοί μας, και προσωρινά νικητές, μπήκαν στη Χώρα μας ως κατακτητές και έμειναν επί χρόνια. Η σύγκρουση όχι μόνο συνεχίστηκε με την αντίσταση αλλά επεκτάθηκε από τον πολεμικό τομέα, όπου λίγο λίγο ήταν απρόσωπη, στον κοινωνικό. Βεβαίως υπήρξαν συνεργάτες των κατακτητών, μαυραγορίτες, προδότες· εβδομήντα χρόνια μετά οι χαρακτηρισμοί αυτοί εξακολουθούν να δημιουργούν το αίσθημα της απέχθειας. Η κοινωνική διάσταση της σύγκρουσης φαίνεται έντονα στους τότε αρχαιολόγους μεταξύ των οποίων, Ελλήνων και ξένων, είχαν δημιουργηθεί από τα χρόνια των σπουδών και της υπηρεσιακής επιστημονικής συνεργασίας φιλικές σχέσεις. Οί άγραφοι όμως κανόνες της φιλοξενίας παραβιάστηκαν από Ίταλούς και Γερμανούς και οί Έλληνες αρχαιολόγοι θεώρησαν τους πρώην φίλους τους έχθρούς. Έξακολουθούσαν να λειτουργούν κατά την Κατοχή το Γερμανικό και το Αυστριακό Ίνστιτούτο, και η Ίταλική Σχολή· οί Έλληνες όμως είχαν πάψει να συχνάζουν στα ιδρύματα αυτά.

Οί Γερμανοί κυρίως αρχαιολόγοι άλλαξαν με ευχαρίστηση ρόλους. Ώς στρατιωτικοί αρχαιολόγοι τήρησαν τα προσήματα και τους έλληνικούς νόμους με την τραχύτητα του κατακτητή και όχι με τη διακριτικότητα του επιστήμονα, του πρώην φίλου και πρώην συμφοιτητή των Ελλήνων. Ξέχασαν ότι η κατάκτηση της Ελλάδας από τον στρατό τους δεν τους έδωσε κανένα δικαίωμα πάνω στη χώρα και στα μνημεία της πέρα από αυτό που δίνει η βία. Η εικοσάδα των Έφορων και των Επιμελητών πληροφορούνταν ή διαπίστωναν παράνομες ανασκαφές, δέχονταν προσβλητικά ή απειλητικά έγγραφα και πιέσεις για να ενεργήσουν σύμφωνα με τις επιθυμίες των πρώην φίλων τους. Επιθυμίες άνεδαφικές, αταίριαστες στις περιστάσεις, σε εποχές όπου κυριαρχούσε η πείνα, ο τρόμος και η καταστροφή. Ένώ στους δρόμους κυκλοφορούσαν οί χιλιάδες ανάπηροι της Αλβανίας, της Θράκης και της Μακεδονίας, ο λιμός είχε αρχίσει

να σκεπάζει την Αθήνα και τον Πειραιά, οί Γερμανοί αρχαιολόγοι άπαιτούσαν να ανοίξουν πάλι τα Μουσεία, όχι για τους Έλληνες αλλά για τους δικούς τους ανθρώπους. Και η άπαιτηση βασιζόταν στο ότι αυτό πρόσταζε το δικαίωμα του νικητή.

Ο ξένος στρατός υπήρξε άνεξάρτητη και ανώτατη αρχή. Άναγκασμένος να γεμίσει την Ελλάδα με μικρά ή μεγάλα όχυρώματα για την αντιμετώπιση της αντίστασης και της πάντα πιθανής και άναμενόμενης συμμαχικής εισβολής, βρισκόταν έξω από κάθε έλεγχο. Οί χώροι των άμυντικών εγκαταστάσεων αποκλείονταν για τους Έλληνες. Την Ακρόπολη την έσωσε η μεγάλη της σημασία και η φήμη της. Στο Σούνιο όμως δεν έμποδίστηκαν τα έργα και στην Κρήτη έγιναν ολοκληρωτικές καταστροφές. Η παραλία της Αττικής, από τον Πειραιά έως τον Μαραθώνα, γέμισε όχυρά. Στον Θορικό, στην πεδιάδα του Μαραθώνα, σώζονται ακόμη η περιοχή της Βραυρώνος έχει αρκετά, από την παραλία έως την ακρόπολή της, πάνω από το ιερό της Αρτέμιδος.

Την καταστροφή του μινωικού βασιλικού τάφου των Ίσοπάτων πληροφορήθηκε ο Νικόλαος Πλάτων, άφου είχε συντελεστεί. Ατελέσφορη επίσης υπήρξε η προσπάθεια του Πλάτωνος να αποφευχθεί η αντίναξη του Λαβυρίνθου της Γόρτυνας, του αρχαίου λατομείου. Παρά το ότι κατόρθωσε να εισχωρήσει στον Λαβύρινθο δεν μετέπεισε τους στρατιωτικούς. Το μνημείο καταστράφηκε.

Οί χιλιάδες στρατιώτες και αξιωματικοί επισκέπτες των μνημείων ήσαν αίτια συνεχούς φροντίδας και έγνοιας για την Υπηρεσία. Με την άλαζονεία του κατακτητού δεν σέβονταν ούτε τους κανονισμούς, ούτε τις υποδείξεις των φυλάκων και των αρχαιολόγων, ούτε τις δικές τους άπαγορεύσεις. Η Ακρόπολη είναι ο τόπος για τον οποίο έχουμε τις περισσότερες έπισημες και συνεχείς πληροφορίες. Ο Γιάννης Μηλιάδης, Διευθυντής της από το τέλος Ιουλίου του '41, προσπαθούσε να επιβάλει την τήρηση των κανονισμών, ανίσχυρος όμως και αδύναμος, έβλεπε να εξευτελίζονται τα μνημεία και η Υπηρεσία. Τα χαράγματα και οί έπιγραφές στους λίθους, η είσοδος στο χώρο από άπαγορευμένα σημεία, οί διαταγές των εκεί στρα-

ΟΙ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΠΟΛΕΜΟ ΚΑΙ ΤΗΝ ΚΑΤΟΧΗ

τιωτικών που άναυρουσαν τις διαταγές της Ύπηρεσίας, ή εξαχρείωση μερικών φυλάκων που συνεργάζονταν με Ιταλούς και Γερμανούς της φρουράς έντελώς φανερά, για χρηματισμό, ή θραύση από τους στρατιωτικούς αρχαίων λίθων, οι κλοπές θραυσμάτων για ένθυσμο, οι έρωτικές συναντήσεις των ξένων στρατιωτών με έλληνίδες μέσα στα μνημεία, μάλιστα στο κάπως προφυλαγμένο από τα βλέμματα Έρέχθειο, άποτελούσαν καθημερινά περιστατικά ενός άδιέξοδου κατάλυσης κάθε κανόνος.

Ό Γερμανός στρατηγός Ringel στην Κρήτη κρατούσε τα κλειδιά του στραματογραφικού Μουσείου Ήρακλείου για να μελετήσει τα άρχαία, όπως έλεγε. Αφαίρεσε πλήθος αρχαίων από το Μουσείο και τη βίλα Αριάδνη, τα όποια έστειλε στη Γερμανία. Αναφορές, παρακλήσεις, διαμαρτυρίες του Πλάτωνος και του Θεοφανείδη κατ' ευθείαν προς τους Γερμανούς δεν είχαν άποτέλεσμα.

Στις 24 Φεβρουαρίου 1946 ο Έφορος Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Μαρίνος Καλλιγιάς, κατόπιν Διευθυντής της Έθνικής Πινακοθήκης, ταξίδεψε στο Σούνιο. Η κατάσταση του αρχαιολογικού χώρου, του ιερού του Ποσειδώνος κυρίως, ήταν όπως κατά την Κατοχή. Μικρά όχυρα γύρω γύρω από τον ναό, βάσεις πολυβόλων και μικρών πυροβόλων και άρκετά μεγάλο υπόγειο bunker, που σώζεται σκεπασμένο με χώμα και άθεατο σήμερα. Ο Καλλιγιάς περιγράφει ότι είδε στο τότε έρημο ιερό. Ίσως ήταν και ο πρώτος αρχαιολόγος που το έπισκέπτοταν μετά τον πόλεμο:

«Ολόκληρος ο χώρος ό περι τον Ναόν και έντός του περιβόλου είχαν μετατραπεί εις φρούριον. Οκτώ μόνιμοι εγκαταστάσεις φωλεών πολυβόλων είχαν εγκατασταθεί εις άπόστασιν 20-120 μέτρων από του Ναού. Τινές των φωλεών αυτών έπεκοινώνουν μεταξύ των δια διαδρόμου έσκαμμένου εις βάθος περίπου 1 μ. και συνολικού μήκους πλέον των 150 μ. Αί φωλεαί ήσαν διατεταγμέναι όλαι περίξ του Ναού».

Πώς έγινε ή άποχώρηση των Γερμανών αρχαιολόγων από την Ελλάδα το 1944; Οι περισσότεροι είχαν στρατιωτική ιδιότητα και άκολούθησαν τις μονάδες τους στο δρόμο του γυρισμού. Δεν γνωρίζω, άκόμη, πώς έφυγε το προσωπικό του Ίνστιτούτου, ό Wrede.

Θα είχαν γίνει βέβαια συνεννοήσεις με το Ύπουργείο Παιδείας, γιατί το κτίριο του Ίνστιτούτου στην όδο Φειδίου 1, με την άμύθητη πνευματική παρουσία του που μάς άφορά, παραδόθηκε κανονικά στις έλληνικές άρχές, όχι όμως από τον Wrede, που το είχε εγκαταλείψει, αλλά από τον ύπαξιωματικό και αρχαιολόγο Roland Hampe, που ύπηρετούσε στην Ελλάδα ως διερμηνέας του στρατηγού Felmy.

Λέγει λοιπόν ό Hampe πώς το πρωϊνό της 12 Οκτωβρίου 1944, μετά την συμβολική παράδοση των κλειδιών της πόλης και την κατάθεση στεφάνου στο μνημείο του Άφανους Στρατιώτου από τους έντεταλμένους στρατιωτικούς, αυτός κι ένας άντισυνταγματάρχης, που είχε παραμείνει στην Αθήνα με 25 άνδρες για να διατηρεί την τηλεφωνική έπαφή με τον στρατηγό Felmy, «παραδώσαμε από κοινού το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ίνστιτούτο της όδοϋ Φειδίου σε δύο εκπροσώπους του ελληνικού Ύπουργείου Θρησκευμάτων. Για τη μοίρα αυτού του Ίνστιτούτου δεν είχε ενδιαφερθεί κανείς κατά την άποχώρηση των Γερμανών. Δεδομένου έν τούτοις ότι είχαν λεηλατηθεί όλα τα κτίρια, που έκκενώθηκαν από τους Γερμανούς, φάνηκε έπιβεβλημένο να έμπιστευθούμε στην προστασία των Έλληνικών Αρχών αυτό το σημαντικό πολιτιστικό ίδρυμα με την άναντικατάστατη βιβλιοθήκη και φωτογραφική συλλογή. Αυτή ή έμπιστοσύνη δικαιώθηκε πλήρως. Η Ελλάδα, αν και τόσο υπέφερε κατά την Κατοχή, ήταν ή πρώτη χώρα που κατά τρόπο μάλιστα ύποδειγματικό ξανάδωσε στους Γερμανούς τη χρήση αυτού του γερμανικού ιδρύματος του έξωτερικού».

Έξιτόρησα πολύ σύντομα πράγματα σημαντικά για την ιστορία της Ύπηρεσίας. Περισσότερα είναι άκόμη άγνωστα. Στα χρόνια εκείνα του πολέμου ζούσαν και έδρασαν για τα μνημεία πρόσωπα, που σήμερα είναι για τους περισσότερους νέους αρχαιολόγους μόνον σεβαστά όνόματα. Όλοι εκείνοι εργάστηκαν και πρόσφεραν στην κοινή προσπάθεια. Και το έργο τους το συνεχίσαμε έμεις, άμεσοι διάδοχοί τους, και το συνεχίζουν σήμερα οι άπόγονοί τους εύτυχώς ελεύθεροι από τον φόβο του πολέμου και του κατακτητή.